

**Ivane Javakhishvili
Tbilisi State University
Faculty of Humanities**

STUDIES IN THE HUMANITIES

Annual

III

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

ჰუმანიტარული კვლევები

ნელინდელი

III

უნივერსიტეტის
გამომცემლობა

UDC(უაკ)050.8(479.22)

ჰ-952

სარედაქციო საბჭო: ზაზა ალექსიძე, ვინფრიდ ბოედერი (გერმანია), დევიდ ბრაუნდი (დიდი ბრიტანეთი), იოსტ გიპერტი (გერმანია), რისმაგ გორდეზიანი, რუსუდან ენუქიძე, დარეჯან თვალთვაძე, ენტონი ისტმონდი (დიდი ბრიტანეთი), მარიამ ლორთქიფანიძე, ჰიროტაკე მადეა (იაპონია), ირინე მელიქიშვილი, დამანა მელიქიშვილი, ირმა რატიანი, აპოლონ სილაგაძე, ბერნარ უტიე (საფრანგეთი), აკაკი ყულიჯანიშვილი, მზექალა შანიძე, კარლ შმიდტი (დიდი ბრიტანეთი), ქეთევან ჭკუასელი, ელგუჯა ხინთიბიძე, გორა ჯაფარიძე.

სარედაქციო კოლეგია: ზაზა სხირტლაძე (რედაქტორი), გიული შაბაშვილი (პასუხისმგებელი მდივანი), დარეჯან გარდავაძე, არიანე ჭანტურია, რამაზ ქილაია.

EDITORIAL COUNCIL: Zaza Aleksidze, Vinfried Boeder (Germany), David Braund (Great Britain), Ketevan Chkuaseli, Antony Eastmond (Great Britain), Rusudan Enukidze, Jost Gippert (Germany), Rismag Gordeziani, Gotcha Djaparidze, Elguja Khintibidze, Akaki Kulidjanishvili, Mariam Lortkipanidze, Hirotake Maeda (Japan), Irine Melikishvili, Damana Melikishvili, Irma Ratiani, Mzekala Shanidze, Carl Schmidt (Great Britain), Apolon Silagadze, Darejan Tvaltvadze, Bernard Outtier (France).

EDITORIAL BOARD: Zaza Skhirtladze (Editor), Giuli Shabashvili (Executive Secretary), Arrian Chanturia, Ramaz Chilaia, Darejan Gardavadze.

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2014

ISSN 1987-894X

გიორგი ჭეიშვილი

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

წერილობით წყაროებში ქართველ იერარქთა შორის იხსენიება კარელი მამამთავარი,¹ რომლის სამწყსო, XVI საუკუნის დასაწყისში შედგენილი საბუთის მიხედვით, ყოფილა „სულა კარი და კოლისა და ოლთისის სამზღურის გარდამოღმა გაგჩევენი და კალზევენი“.² „სულა კარი“ ყარსი და მისი ქვეყანაა; აქ იქნებოდა საეპისკოპოსო ცენტრიც,³ თუმცა ქართული საკათედრო ტაძრის კვალი ქ. ყარსში დღეს წარმოცობილია. XI-XII საუკუნეების ქართულ წყაროებში დამოწმებული გვაქვს ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი „კარის ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქუეყანა“.⁴ ვხვდებით უფრო დიფერენცირებულ ვარიანტსაც: „ქალაქი კარისაჲ, ციხე-ქუეყანაჲ და სიმაგრენი ვანანდისა და კარნიფორისანი“.⁵ დამოუკიდებელ სომხურ სამეფო-სამთავროთა არსებობის ჟამს ამ ქვეყნებს ვანანდი ეწოდებოდა. კარის (ყარსის) დანიშნულების შედეგად ქვეყანაზეც ცენტრის სახელი დამკვიდრდა. „კოლისა და ოლთისის სამზღურის გარდამოღმა“ გულისხმობს კარის დასავლეთით მდებარე მთიანეთს, რომელიც სომხურ მატრიანეებში კარმირ ფორაკის, ქართულში კი კარნიფორას სახელით გვხვდება. XI საუკუნის სომეხ ისტორიკოსთათვის კარმირ ფორაკი ვანანდის ერთ-ერთი გავარია,⁶ ხოლო XIII-XIV საუკუნე-

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, II (თბილისი, 1965), გვ. 49; III (თბილისი, 1970), გვ. 245 (შემდეგ: ქსდ); მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე (თბილისი, 1995), გვ. 469-470.

² ქსდ, III, გვ. 245.

³ შდრ. ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შექმნილის არხეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ (ტფილისი, 1885), შენიშვნები, გვ. 146, 150.

⁴ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი (ქც I:318).

⁵ მატრიანე ქართლისა (ქც I:317).

⁶ არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვ-

ბის ქართველი ავტორებისთვის კარი და კარნიფორი თანაბარმნიშვნელოვანი ტერმინებია; ქვემოთ დავინახავთ, რომ ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებები ადეკვატურად ასახავდა საქართველოს სამხრეთ საზღვრებზე მიმდინარე სოციალურ-პოლიტიკურ პროცესებს. გაგჩვენის ოლქი მდ. არაქსის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა;⁷ ოსმალთა ბატონობის ხანაში ის გეჩვანად იწოდებოდა და ყარსის ვილაიეთის ერთ-ერთ სანჯაყს წარმოადგენდა.⁸ XII-XIII სს. ამ პროვინციის ცენტრად კერძო გვევლინება⁹ და ქვეყანაზეც, ალბათ, მისი სახელი ვრცელდებოდა.¹⁰ ყალზევანი ცნობილი ქალაქი და თემია არაქსის მარჯვენა სანაპიროზე.¹¹ უფრო ადრე სომხეთის ამ მხარეს არშარუნიქი ერქვა, მისი ცენტრალური ნაწილის მიხედვით კი ქართველები აშორნიად მოიხსენებდნენ.¹²

ყარის საეპისკოპოსო ყველა მხრიდან მალალი მთებით ისაზღვრებოდა: ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მას მდ. ყარსისა და არშარის წყალგამყოფი მთები ანელის სამწყსოსგან გამოჰყოფდა, ჩრდილო-დასავლეთიდან ალაჰიუკბერის ქედი – დადაშნისა და ბანის ეპარქიებისგან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან კი იმენ-სოლანლულის მთები და აგრიდალი ვალაშკერტის საეპისკოპოსოსგან მიჯნავდა.

ლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1974), გვ. 45.

⁷ საქართველოს ისტორიის ატლასი, დ. მუსხელიშვილის რედაქციით (თბილისი, 2003), გვ. 55 (შემდეგ: ატლასი); შდრ. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე (თბილისი, 1954), გვ. 528-529, 535.

⁸ ქათიბ ჩელები, ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ (თბილისი, 1978), გვ. 138; ევლია ჩელები, „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, I (თბილისი, 1971), გვ. 307.

⁹ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატთანე (ქც I:370); ატლასი, გვ. 32-33.

¹⁰ R. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas* (Chicago and London, 2001), p. 115; ატლასი, გვ. 28-31.

¹¹ ატლასი, გვ. 55.

¹² სტეფანე მტბევარი, *წამებაჲ წმიდისა მონამისა გობრონისი, რომელი განიყვნეს ყველის ციხით (ძეგლები I:175)*; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 339; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (ქც II:5, 16); Մ. Մխչյան, *Հայաստանը քստ “Աշխարհացոյց”-ի* (Երևան, 1963), էջ 40.

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

კარელის სამწყსოში შემავალი ქვეყნები საქართველოს სამეფომ XIII საუკუნის დასაწყისში შეიერთა.¹³ ყარსი, კერძო და კალზევანი ხლათის სასულთნოში შემავალ ან მასზე დამოკიდებულ სამფლობელოებს ქმნიდა.¹⁴ მათი საზღვრები არ ყოფილა სტაბილური – XII საუკუნის 70-80-იანი წლებში კერძორის ამირა ხარაჩა ფლობდა კერძორს, ერასხადორს (არშარუნიქს) და ოლთისს;¹⁵ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ოლთისსა და კერძორს შორის მიწები, ანუ კარნიფორი, რომელსაც, ჩვეულებრივ, ყარსის საამიროს მიათვლიან,¹⁶ ასევე, ხარაჩას ეკუთვნოდა.

განსხვავებული იყო მათი სტატუსი საქართველოს სამეფოშიც. კარი სამეფო ციხე-ქალაქად ითვლებოდა¹⁷ და მას ამირა განაგებდა.¹⁸ იქ მონაპირე ერისთავიც იჯდა. პირველი „კარის მცველი“ ივანე ახალციხელი ყოფილა; ის ათაბაგობისა და ამირთამირობის საპატიო სახელოსაც ატარებდა.¹⁹ წყაროები ერთმანეთისგან განასხვავებენ კარსა და „მისი მიმდგომი ქუეყანანის“, ანუ სამეფო დომენსა და დიდებულ აზნაურთა მამულს.²⁰ ქართული ფეოდალური სენიორიის ჩამოყალიბებას კარში ივანე

¹³ გ. ჯაფარიძე, *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII–XIII ს-ის პირველ მესამედში* (თბილისი, 1995), გვ. 161-162; ბასილი ეზოსმოძღვარი, *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი* (ქც II:143-144); ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 92; ლაშა-გიორგის დროინდელი მემბტიანე, გვ. 370; სტეფანოს ორბელიანი, *„ცხოვრება ორბელიანთა“*, ძველი ქართული თარგმანები, ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1978), გვ. 55, 126; Ибн ал-Асир, *Тарих-ал-კამილ*, перевод П. Жузе (Баку, 1940), с. 131.

¹⁴ გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74-78.

¹⁵ ვარდან არველცი, *მსოფლიო ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ (თბილისი, 2002), გვ. 149-50.

¹⁶ გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76; R. Hewsen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128.

¹⁷ ბასილი ეზოსმოძღვარი, გვ. 144.

¹⁸ ე. სილოგავა, ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა, *ახალციხე-ყარსი* (ახალციხე, 2001), გვ. 48; Մ. Մուրադյան, *Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները* (Երևան, 1977), էջ 83-84.

¹⁹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 92.

²⁰ ჟამთააღმწერელი (ქც II:273); პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 535; ე. სილოგავა, ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა, *მაცნე, ისტორიის*,

გიორგი ქვიციანი

ახალციხელმა დაუდო სათავე. თამარის ისტორიკოსი გვაუწყებს, რომ ეს მონაპირე ერისთავი „თურქთა ... დიდად ავნებდა, რომელ წაულო თურქთა გარეშემონი ქუეყანანი, აიხუნა და მიითუალნა“; სანაცვლოდ სამეფო კარმა „ივანესვე უბოძა კარული და მისი ქუეყანა“.²¹ ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ქვეყანაში, როგორც ჩანს, უნდა ვიგულისხმოთ „ციხენი კარნიფორისა და ვანანდისნი და რაჭის პირის ციხენი“, რომლებიც ქართულმა მხედრობამ ყარსის ალების შემდეგ დაიმორჩილა.²² ნაკლებ-სარწმუნოდ გვეჩვენება „ქართლის ცხოვრების“ შესაბამის პასაჟში „კარული“ ნაცვლად „კეროლის“ ამოკითხვა,²³ ვინაიდან ეს უკანასკნელი, თანამედროვეთა ცნობით, „აილო შალვა თორელმან მისითა ჳრმლითა და ომითა მისათხრობელითა“.²⁴

შალვა და ივანე ახალციხელების სამამულე ქვეყნები, ისევე როგორც კარი, კარის საერისთავოში შედიოდა; რაც შეეხება კალზევანს, თვლიან, რომ ის ზაქარია მხარგრძელის სახლს ეკუთვნოდა და ლორე-ანისის საერისთავო-სამთავროში შედიოდა.²⁵

ხვარაზმელთა და მონღოლთა ლაშქრობების შემდეგ პოლიტიკური და სოციალური გეოგრაფია შეიცვალა. დაემცრო ახალციხელთა სახლი და ივანეს შთამომავლები მხარგრძელთა ყმობაში მოექცნენ,²⁶ თუმცა სამამულე მინათმფლობელობა კარში XIII საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისამდე შეინარჩუნეს.²⁷ მხარგრძელები კარის მონაპირეობის და, ფაქტობრივად, ციხე-ქალაქის ხელში ჩაგდებას ცდილობდნენ,²⁸ მაგრამ ამაოდ.

არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1980, №1, გვ. 163.

²¹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 92.

²² ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატყანე, გვ. 368.

²³ რ. კიკნაძე, *ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“* (თბილისი, 1975), 58-60; გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122.

²⁴ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატყანე, გვ. 370.

²⁵ ატლასი, გვ. 28-31.

²⁶ ჟამთააღმწერელი, გვ. 197-198.

²⁷ იქვე, გვ. 273.

²⁸ იხ. ყარსის 1234 წლის წარწერა, რუსუდანის მეფობითა და ივანეს ათაბაგობით დათარიღებული (Н. Эмин, *Армянские надписи в Карсе, Ани и в*

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

1236-1238 წელში ქალაქის ერთადერთ პატრონად საქართველოს მეფე გვევლინება.²⁹ XIII საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისისთვისაც კარი საქართველოს საზღვრებშია³⁰ და სამეფო დომენს მიეკუთვნება.³¹ 1273 წელს სადუნ მანკაბერდელმა „მოივერაგა“ კარიც (მეფისგან) და მისი „მიმდგომნი ქუეყანანიც“ (ახალციხელთაგან).³²

კარული ქვეყნებისგან განცალკევებით იდგა კარნიფორი, რომელსაც ჯაყელები ფლობდნენ,³³ სავარაუდოდ, XIII საუკუნის 40-იანი წლებიდან, მას შემდეგ, რაც ყვარყვარე ციხისჯვარელ-ჯაყელმა ტაო, შავშეთ-კლარჯეთი და კოლა-არტაან-კარნიფორი მცირეაზიელ თურქთაგან განმინდა.³⁴ უფრო მეტიც, კარნიფორელები რომ დახმარებისთვის არა კარის მონაპირეებს, არამედ სამცხის სპასალარებს მიმართავენ, შესაძლოა, სწორედ, არსებულ სიუზერენულ-ვასალურ დამოკიდებულებაზე მიანიშნებდეს.

XIII საუკუნის ბოლოსა და XIV საუკუნის დასაწყისში მნიშვნელოვნად შეიცვალა საქართველოს პოლიტიკური რუკა – გამაჰმადიანებულმა ილხანებმა ჩამოაცილეს არაქსის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიები,³⁵ მათ შორის, დიდი ალბათობით, კალზევანიც; სამეფოს მოსწყდა, აგრეთვე, არაქსის მარცხენა სანაპიროზე განლაგებული თემები.³⁶ დაიკარგა კონტროლი ყარსზეც (სადუნის სიკვდილის შემდეგ?), მაგრამ დროებით: „მოსცა ყაენმან ყაზან კარი და მიმდგომი მისი ქუეყანა“ ბექა ჯაყელს – გვამცნობს მემათიანე.³⁷ კარი და კერძოლი საქართველოს საზღვრებში XIV საუკუნის შუახანებამდე რჩებოდა. ამაზე პირდაპირ მიუთითებს ჰამდალაჰ ყაზვინის გეოგრაფიულ ტრაქტატში კარის დასახელება საქართ-

окрестностях последнего (Москва, 1881), с. 6).

²⁹ იქვე, გვ. 5-6.

³⁰ სტეფანოს ორბელიანი, გვ. 104, 144.

³¹ ჟამთააღმწერელი, გვ. 273.

³² იქვე.

³³ იქვე, გვ. 273, 304, 312.

³⁴ იქვე, გვ. 213; შდრ. ატლასი, გვ. 32-33.

³⁵ G. Le Strange ed. and trans., *Hamd-Allāh Mustawfi of Qazwīn* (Leyden and London, 1919), p. 90, 96, 101.

³⁶ Абу Бакр ал-Кутби ал-Ахари, *Тарих-и шейх Увейс*, изд. М. Д. Кязимова и В. З. Пириева (Баку, 1984), с. 115.

³⁷ ჟამთააღმწერელი, გვ. 304, 315.

გიორგი ჭეიშვილი

ველოს ქალაქებს შორის³⁸ და ჩანგლის ეკლესიაზე ქართული წარწერის ამოკვეთა 1362 წელს.³⁹

როგორც ვხედავთ, კარის ეპარქიის საზღვრები არ ფარავდა კონკრეტულ სამთავროსა თუ საერისთავოს. მასში შემავალი ქვეყნები სხვადასხვა სენიორიებსა და ადმინისტრაციულ ერთეულებში იყო გადანაწილებული. ზემოთ, ასევე, დავინახეთ, რომ ქართული წყაროები ამ ტერიტორიებს „კარულის“ სახელით მოიხსენიებენ. ასეთივე კრებითი მნიშვნელობითაა დადასტურებული „კარი“ კირაკოს განცხადებით, როდესაც მხარგრძელთა მიერ განთავისუფლებულ მიწებს ჩამოთვლის.⁴⁰ „კარი“// „კარული“, ჩანს, კარის (ყარსის) სამეფოს რემინისცენციაა – ვარდანი პირდაპირ წერს, ქართველმა მხედართმთავრებმა „ნართვეს თურქებს ... ყარსის სამეფო“.⁴¹ გამოდის, რომ ქართული კარის ეპარქია ფარავდა სომხურ ყარსის (ვანანდის) სამეფოს,⁴² რომლის ყოველ კუთხეში –

³⁸ *Hamd-Allāh Mustawfi of Qazwīn*, გვ. 94.

³⁹ ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს* (თბილისი, 1991), გვ. 387-88; შდრ. M. Brosset, *Inscriptions géorgiennes et autres, recueillies par la Père Nersés Sargisian, Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, VIIe série, T. VIII, N 10 (1864), p. 23. ნარატიული და ეპიგრაფიკული წყაროები ცხადყოფს უსაფუძვლობას თვალსაზრისისა, რომლის თანახმადაც კარი უშუალოდ ილხანთა საყაენოში, მანამდე კი ე.წ. ზაქარიანთა სამეფოში შედიოდა („Ջաքարյան Հայաստանը XIII դ. սկզբին“, ՀՄՀ, 3:680, Hewsen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 130, 135).

⁴⁰ Киракос Гандзакечи, *История Армении*, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларяна (Москва, 1976), с. 118.

⁴¹ ვარდან არეველცი, გვ. 156

⁴² ყარსის სამეფო სხვადასხვა პროფილის აგრობოტანიკურ არეებს აერთიანებდა (С. Еремян, *Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке*, *Լրաբեր հայաստանական գիտությունների*, №3 (339) (1971), с. 8). ს. ერემიანი და რ. ჰიუსონი მას მიათვლიან ჩილდირის ტბის შემოგარენს, ვანანდსა და კარმირ ფორაკს, კეჩროლს, კალზევანს, მჯნკერტს, ზარეჰავანს, ჰავნუნისს (С. Еремян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 4; „Կարսի խաղաղություն (963-1065 թթ.) եվ Տայքի Կյուրապատկանություն (962-1001 թթ.)“, ՀՄՀ 5:145; Hewsen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115). ვფიქრობ, აქ რამდენიმე შეცდომაა დაშვებული: 1. ჩამონათვალს აკლია ჭაკატქი; ყოველ შემთხვევაში, შატისის ციხე ყარსის მეფე მუშელს ეკუთვნოდა

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

კაპუიტში (არშარუნიქ-კალზევანი), სურბ-ხაჩში (კარნიფორი) და კარში, სომხური ტრადიციით, სხვადასხვა დროს დავანებული ყოფილა ქართველთა უდიდესი სინმინდე – წმ. ნინოს (მცხეთის) ჯვარი.⁴³

ქართული და სომხური საეკლესიო გეოგრაფიის ურთიერთმიმართების გასარკვევად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყარსის სამეფოში ოფიციალური მონოფიზიტური ეკლესია ორი, ვანანდისა და არშარუნიქის, საეპისკოპოსოთი იყო წარმოდგენილი.⁴⁴ X საუკუნის შუახანებისთვის დიოფიზიტური

(Степанос Таронский (Асохик), *Всеобщая История*, переведена с армянского и объяснена Н. ЭМИНЫМ (Москва, 1864), с. 131; შდრ. С. Еремян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10); 2. რუკებზე წარწერა „ზარიშატი“ უადგილოდ ზის ჩილდირის ტბის მიდამოებში. ამ უკანასკნელს პალაკაციო ეწოდებოდა (ატლასი, გვ. 19 და სხვ.), ხოლო პალაკაციო და ზარიშატი (იგივე, ზარიშტიანი), წყაროთა თანახმად, სხვადასხვა ქვეყნები იყო (*ქსდ*, III, გვ. 245); 3. დოკუმენტურად დასტურდება, რომ XI საუკუნის პირველ მესამედში პალაკაციო არა სომხეთის, არამედ საქართველოს საზღვრებში შედიოდა (შდრ. Hewsen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125). მხედველობაში მაქვს 1031-1033 წწ. დათარიღებული „მელქისედეკის დაწერილი“, სადაც ნათქვამია, რომ კათალიკოს-პატრიარქმა „ძალის ჴევს“ იყიდა „სოფელი ორთაჲ სამითა აგარაითა“ და სვეტიცხოვლის ტაძარს შესწირა (ი. დოლიძე, იქვე, გვ. 22). ძალის ჴევი პალაკაციოს მეზობელი თემი, ან, სულაც, მისი ნაწილი იყო (*ისტორიანი და აზმანი*, გვ. 38, 78; ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, II (თბილისი, 1983), გვ. 61, 272). ლოკალიზაციას აზუსტებს ორთას, იმავე ურთას, მდებარეობა ჩილდირის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში (ატლასი, გვ. 32-33); 4. ჰავნუნიქს ანუ აბნიკის მხარეს X საუკუნის 20-იან წლებამდე მაჰმადიანი ამირები ფლობდნენ, ტაო-კლარჯელ ბაგრატიონთა ხანმოკლე ბატონობის შემდეგ კი ბიზანტიელები დაეპატრონნენ (კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Administrando Imperio* (გეორგიკა IV, 260-273)). 979 წელს აბნიკი, „ზემო ქვეყნებთან“ ერთად, კეისარმა დავით კურაპალატს უწყალობა, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ (1001 წ.) უკან წაიღო (ასოლიკი, გვ. 135, 199-201).

⁴³ შუშანიკის მარტვილობის სვინაქსარული რედაქცია, ი. აბულაძის გამოცემა (თბილისი, 1978), გვ. 131-135; ვარდანი, გვ. 132-133.

⁴⁴ ადრე შუა საუკუნეებსა და მომდევნო ხანაშიც ვანანდის ეპარქია ვანანდელთა სანახარაროს მოიცავდა, არშარუნიქის – კამსარაკანთა (შემდეგ კი, ბაგრატიონთა) სამფლობელოებს არშარუნიქსა და შირაკში (Hewsen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75-80). არშარუნიქისა და ვანანდის (კარის) ეპისკოპ-

გიორგი ჭეიშვილი

თემების არსებობა სომხეთში⁴⁵ და, კერძოდ, ყარსში (ვანანდში), თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. სტეფანე მტბევარის თვალსაზრისი, რომ თანადროული სომხეთის „ოთხმოც და შუდ ... ჴევთა შინა“, მათ შორის ვანანდსა და აშორნიაში, არ მოიძებნებოდა „საყდარი მართლმადიდებელთა ეპისკოპოსთაჲ, არცა მონასტერი მართლმადიდებელთა მორწმუნეთა მონაზონთაჲ“,⁴⁶ გარკვეულწილად, ჰიპერბოლიზირებულია. თუმცა ფაქტია, რომ ცნობები ყარსის ქალკედონურ ეპარქიებზე, მათ ცენტრებსა და საზღვრებზე, არ მოგვეპოვება – არც ბიზანტიელთა ექსპანსიამდე და არც ბიზანტიის ბატონობის ხანაში.⁴⁷ შესაბამისად, ღია რჩება ბერძნული (სომხურ-დიოფიზიტური) და ქართული საეკლესიო ორგანიზაციის ურთიერთმიმართების საკითხიც.

უცხოურ ლიტერატურაში არაერთხელ გამოითქვა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ბიზანტიის ექსპანსიასთან (1045-1065 წწ.) ერთად სომხეთის ყოფილ დედაქალაქებში – ანისსა და ყარსში – ჩნდება სომეხ დიოფიზიტთა საეპისკოპოსოებიც; სელჩუკთა შემოსევების შედეგად საეკლესიო-პოლიტიკური კავშირები ბერძნებთან წყდება და მართლმადიდებლური თემები იძულებულნი ხდებიან, დაემორჩილნონ საქართველოს კათალიკოსს, რის გამოც ყარსისა და სხვა ქალკედონური ეპარქიები უკვე XIII საუკუნიდან „ქართულ“ სამწყსოებად აღიქმება.⁴⁸ მსგავსს თვალსაზრისს ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც ვხვდებით.⁴⁹ მართალია, ბიზანტიელთა და სომეხ დიოფიზიტთა როლი ქალკედონური მრწამსის გავრცელება-განმტკიცებაში ეჭვს არ იწვევს, მაგრამ პროცესის იმდაგვარად წარმოდგენა, თითქოს ქართულმა საეკლესიო წეს-წყობილებამ მხოლოდ და მხოლოდ გადაიღო არსებული ორგანიზაცია, ცალმხრივია და შორს დგას ისტორიული ჭეშმარიტებისგან.

პოსთა შესახებ X-XI საუკუნეებში იხ. ასოლიკი, გვ. 117, 126, 128; Н. Эмин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48; *შუშანიკის მარტვილობის სვინაქსარული რედაქცია*, გვ. 134.

⁴⁵ ასოლიკი, გვ. 123.

⁴⁶ სტეფანე მტბევარი, გვ. 175.

⁴⁷ შდრ. Hewsen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124-125; В. Арутюнова-Фиданиян, К вопросу о существовании халкидонитской Церкви в Армении, *Вестник ПС-ТГУ III, Филология*, Вып. 4 (22) (2010), с. 14.

⁴⁸ В. Арутюнова-Фиданиян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13-14.

⁴⁹ შ. მესხია, *საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში* (თბილისი, 1979), გვ. 256.

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

თავის დროზე ნ. მარი მიუთითებდა, რომ მართლმადიდებლობა სომხეთში ვრცელდებოდა არა მხოლოდ ბერძნებისგან, არამედ სირიელებისა და ქართველებისგანაც.⁵⁰ კართან დაკავშირებით შეიძლება გაგვეხსენებინა მცხეთის ერთი ანონიმური და უთარილო საბუთი, რომელიც ამტკიცებს, რომ უკვე მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე ქართლის კათალიკოსისათვის „მიუციათ სამწყსოდ და ჴელქვეშ ... კარი და იმისი გარეშამო, ანისი [და] იალათი აზრუმისა და საქართველოს სამზღვარს იქით ზემო საქართველო“ და ა.შ.⁵¹ ეს დოკუმენტი, როგორც მ. სურგულაძემ ცხადყო, შედგენილი ყოფილა ოსმალობის დროს, დომენტი კათალიკოსის მიერ და მიზნად ისახავდა სულთნის კარზე ქართლის ეკლესიის ავტოკეფალიის დასაბუთებას მეექვსე მსოფლიო კრების ავტორიტეტის მოხმობით; იქ აღწერილი ამბები ისტორიულ ფიქციას წარმოადგენდა.⁵²

IX-X სს. საქართველოს საეკლესიო-კულტურული გავლენა სომხეთზე და, კერძოდ, ვანანდზე, უდავოა.⁵³ ამ მხრივ ნიშანდობლივია IX საუკუნის II ნახ. მონოფიზიტი საეკლესიო პირის, აარონ ვანანდელის მოღვაწეობა: სულიერი საზრდოს ძიება ტაოს სავანეებში; „შუშანიკის მარტვილობის“ გადათარგმნა, თანაც ისე, რომ ტექსტი მისდევდა ქართულ ორიგინალს და არა უკვე არსებულ კანონიკურ სომხურ ვერსიას; „ნინოს ჯვრის ისტორიის“ პოპულარიზაცია და ამ სინმინდის დაკავშირება ვანანდის სხვადასხვა კუთხესთან.⁵⁴

⁵⁰ Н. Марр, *Аркауль, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах* (Санкт-Петербург, 1905), с. 39.

⁵¹ თ. ჟორდანიას, *ქრონიკები*, II (ტფილისი, 1897), გვ. 453.

⁵² მ. სურგულაძე, ქართული საისტორიო ტრადიცია მეექვსე მსოფლიო კრების შესახებ, *ლოგოსი*, №7 (2013), გვ. 190-195.

⁵³ გ. ჭეიშვილი, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ეპარქიები სომხეთში, *ლოგოსი*, №7 (2013), გვ. 247.

⁵⁴ ი. აბულაძე, *ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX-X სს-ში: გამოკვლევა და ტექსტები* (თბილისი, 1944), გვ. 0171-0176. ნიკო მარი ჯვრის ისტორიას დიოფიზიტური წარმომავლობის სომხურ ლეგენდად თვლიდა (იხ. Л. Меликсет-Бек, «История креста Нины» (к проблеме Моисея Хоренского), *Известия АН СССР - Армянский филиал*, №9 (14), (1941), с. 60). აარონ ვანანდელის თანამედროვე იოანე კათალიკოსი (დრასხანაკერტცი) და ასოლიკი სრული დუმილით უვლიან გვერდს ამ გადმოცემას; ხომ არ გრძნობდნენ ისინი რაიმე საფრთხეს სომხური ეკლესიისთვის?

გიორგი ჭეიშვილი

X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის დასაწყისში გავლენა შეინიშნება საკულტო ხუროთმოძღვრებაშიც (ჩანგლი).⁵⁵

კულტურულ-სარწმუნოებრივი კავშირები მჭიდროდ იყო გადახლართული პოლიტიკასთან. სწორედ ამ კონტექსტშია განსახილველი ცნობა აფხაზთა მთავრის, ვინმე ბერის კარში გალაშქრების შესახებ ახლადაგებული საკათედრო ტაძრის ქალკედონიტური წესით საკურთხევლად.⁵⁶

ჩვენ მიერ მოხმობილი სომხური წერილობითი და ნივთიერი წყაროები მნიშვნელოვანია კარის ქვეყანაში დიოფიზიტობის გავრცელებისა და ქართული საეპისკოპოსოს წარმოქმნის პროცესის გასააზრებლად.

1074 წელს გიორგი II-მ, ბიზანტიელთა ინიციატივით, ციხე-ქალაქი კარი აიღო და ყოფილი ვანანდის სამეფო თურქ-სელჩუკებისგან განმინდა.⁵⁷ ქართველები ექვსი წლის (1074-1080 წწ.) განმავლობაში იცავდნენ კარს მომთაბარე ურდოებისგან. იმ დროს, დიდი ალბათობით, ქართული ეკლესიაც მოქმედებდა.⁵⁸ საამისო მატერიალურ დადასტურებად შეიძლება მივიჩნიოთ ქალაქ ყარსის ციხადელის კარიბჭის თავზე ამოკვეთილი ასომთავრული წარწერა (განადგურდა XIX საუკუნის მიწურულს), რომელშიც მოიხსენიებოდა „აფხაზთა მეფე“ და ვინმე იოვანე.⁵⁹ დ. ბაქრაძე ძეგლს X-XI სს. ათარიღებდა და ფიქრობდა, რომ ეკლესიის ქვაზე შესრულებული ტექსტი ყარსში ქართული ტაძრის არსებობას მოწმობდა.⁶⁰

⁵⁵ J. M. Thierry, A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (Turquie), *REAr*, 3 (1966), p. 79-90; В. Беридзе, *Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры* (Тбилиси, 1981), с. 186-188.

⁵⁶ ასოლიკი, გვ. 117-118.

⁵⁷ *მატიანე ქართლისა*, გვ. 317; *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი*, გვ. 318.

⁵⁸ გ. ჭეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 248.

⁵⁹ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, დიმიტრი ბაქრაძის საარქივო ფონდი, № 32, 50v; ვ. სილოგავა, ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა, გვ. 26, 48.

⁶⁰ დ. ბაქრაძე, იქვე; მისივე კომენტარი წიგნში: ვახუშტი, *საქართველოს ისტორია*, გვ. 150, შენ. 1. შდრ. პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 541; Պ. Մուրադյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85; ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26-27, 48. ეს ინტერპრეტაციები, ზოგჯერ, ამოვარდნილია ისტორიული კონტექსტიდან.

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

ამრიგად, ქართული სახელმწიფო და საეკლესიო იურისდიქცია კარში ერთად გავრცელდა. ხანმოკლე ბატონობის პერიოდში არც დემოგრაფიული და არც პოლიტიკური პირობები არ უწყობდა ხელს ახალი საეპისკოპოსო ცენტრის წარმოქმნას. სულ სხვა ვითარება იქმნება XIII საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც თამარისა და ლაშა-გიორგის მოღვაწეობის შედეგად ყარსი, იბნ ალ-ასირის ნიშანდობლივი შეფასებით, „გადაიქცა ურწმუნოთა სახლად მას შემდეგ, რაც ის იყო ღმერთის ერთარსობის სახლი“.⁶¹ „ურწმუნოებად“, მაინცდამაინც, ქართველობა (resp. მართლმადიდებლობა) იგულისხმება (თორემ, სომხები იქ მანამდეც იყვნენ და საეპისკოპოსოც ჰქონდათ), რაც კარგად ჩანს იმ დამოკიდებულებიდანაც, რომელსაც არაბი ავტორი ქართველების მიმართ ამჟღავნებს: „ჯერ კიდევ ისლამამდე ეს მხარე იყო ყველაზე ბოროტი მეზობელთათვის – სპარსელებისთვის – და ასეთად რჩება მუსლიმებისთვის ისლამის დასაბამიდან დღემდე“.⁶²

ქართული სახელმწიფოსა და ეკლესიის ტრიუმფის ერთ-ერთი გამოვლენა სამეფო დომენში საეპისკოპოსო ცენტრის გაჩენა იყო. თუ ცნობილი მოღვაწე, „ყარისა ეპისკოპოსი“ საბა სვინგელოზი მართლაც ყარსის მღვდელმთავარია,⁶³ მაშინ ეპარქიის შექმნის ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად XIII საუკუნის 20-იანი წლები უნდა დავდოთ; ამავე საუკუნის შუახანებისათვის კარელის სამწყსოს არსებობა დოკუმენტურადაც დასტურდება.⁶⁴

ქართული ეპარქიის დაარსება ყარსში ქართული თუ ქართულენოვანი მრევლის ზრდის მანიშნებელიცაა. იბნ ალ-ასირი თავის თხზულებაში ყარსის მეციხოვნეებს ორჯერ „ქურჯებად“, ე.ი. ქართველებად მოიხსენიებს.⁶⁵ ცხადია, ისინი ეთნიკურად თუ არა, პოლიტიკურად მაინც ქართველები არიან – უცხოელი დამკვირვებლისთვის აქ წინა პლანზე ტერიტორიულ-სახელმწიფოებრივი პრინციპი გამოდის (საქართველოს

⁶¹ Ибн ал-Асир, *Тарих-ал-камилъ*, გვ. 131; გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 162.

⁶² Ибн ал-Асир, *Тарих-ал-камилъ*, გვ. 160-61.

⁶³ თ. უორდანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108, 110; კ. კეკელიძე, *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I* (თბილისი 1980), გვ. 329; პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 540; Г. Чеишвили, *Карийская Епархия, ПЭ*, 31 (Москва, 2013), с. 103.

⁶⁴ *ქსძ*, II, გვ. 49.

⁶⁵ Ибн ал-Асир, *Тарих-ал-камилъ*, გვ. 162, 165.

მკვიდრობა). სახელმწიფოებრიობა ენასაც გულისხმობს, რისი ნათელი დასტურიცაა ყარსის ციხის ქართული ეპიგრაფიკა.⁶⁶ ქართველობის ძირითად ბირთვს მეფის მოხელენი (ერისთავი, ამირა), მთავრები, მათი ვასალები და მოლაშქრენი ქმნიდნენ. „ქართველებად“ თუ „ქართველთა თანა აღრეულებად“ მოიაზრებოდნენ სომეხი დიოფიზიტებიც.

ქართული//ქართულენოვანი მრევლის ზრდასთან ერთად მტკიცდება ქართული საეკლესიო წეს-წყობილებაც. ყოფილი ყარსის სამეფოს სხვადასხვა კუთხეში ქართული ეკლესია-მონასტრები ჩნდება. ცნობები მხოლოდ რამდენიმე მათგანის შესახებ შემოგვრჩა; ესენია: კიზილქილისას ეკლესია ყარსთან („სულა კარი“),⁶⁷ კიზილქილისა სარიყამიშა და კარაკურტს შორის, ქიოსადალზე (იგივე „ჩ. Лысая“), სოლანლულის ტყეში,⁶⁸ სურბ-ხაჩი სუპხაჩდალის მწვერვალზე, სოლანლულის ტყეში,⁶⁹ სოფ. ჰამამლის (სარიყამიშის მახლობლად) ეკლესია⁷⁰ (სამივე ძეგლი თავსდება კარნიფორში ან კარნიფორ-გაჩევიანის საზღვარზე), ჩანგლი (გაგჩევიან-კეჩროლში, კალიზმან-არშარუნიქის საზღვარზე).⁷¹ მონასტრების გეოგრაფია ადასტურებს „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხის“ ცნობებს კარელის სამწყსოს საზღვრების შესახებ. არქიტექტურული ძეგლები

⁶⁶ ვ. სილოგავა, ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა, გვ. 26-28, 48; Н. Эмин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5; Մ. Մուրադյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83-85.

⁶⁷ გ. ავალიშვილი, *მგ ზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ელ. მეტრეველმა (თბილისი 1967), გვ. 338, შენ. 1.

⁶⁸ ხეც, დიმიტრი ბაქრაძის საარქივო ფონდი, № 32, გვ. 84.

⁶⁹ იქვე, გვ. 82.

⁷⁰ Н. Марр, *Дневник поездки в Шавшию и Кларджию*, ТР, VII (1911), с. 1.

⁷¹ არქიტექტურულად და პალეოგრაფიულად მხოლოდ ჩანგლია შესწავლილი (მ. ბროსე, ე. თაყაიშვილი, ჟ.-მ. ტიერი, ვ. ბერიძე). ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ექსპედიციების შედეგად დაზუსტდა, თითქოს, მონასტრის სახელიც – „ლენაღბირი“, ე.ი. მთის მდინარე, ნაცვლად ე. თაყაიშვილის მიერ ამოკითხული „ლენამორისა“ (ბ. კუდავა, ტაო-კლარჯეთი (ფოტომოციები), *უფლისციხე*, №2 (2012), გვ. 122-123). მკვლევართა ნაწილი (დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანი, ვ. ბერიძე, ზ. ალექსიძე) ჩანგლის ტაძარს ვალაშკერტის საეპისკოპოსო კათედრალად მიიჩნევს. მაგრამ გაგჩევიანი, სადაც ეს მონასტერი მდებარეობდა, ეკუთვნოდა არა ვალაშკერტის, არამედ კარის საეპისკოპოსოს.

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

თვალნათლივ მეტყველებს, რომ მონასტრების დაარსება და სამონასტრო ცხოვრება ეკონომიკური დაღმავლობის ხანაშიც გრძელდებოდა (ჩანგლი, 1362 წ.); მით უფრო ცხოველი უნდა ყოფილიყო ეს პროცესი წინა პერიოდში. ქართველ ბერებთან ერთად იქ სომეხი დიოფიზიტებიც მოღვაწეობდნენ. ბილინგვური წარწერები (ყარსის კიზილქილისა) კარგად წარმოაჩენს მონასტრის საძმოს ეთნიკურ შემადგენლობას. იმ სავანეებში, სადაც მხოლოდ მონოლინგვა დასტურდება (ჩანგლი; სხვა ეკლესიებსაც ქართული წარწერები ამკობდა, სომხურის შესახებ კი ინფორმაცია არ მოგვეპოვება), ძმობის წევრთა ეთნიკურობის ცალსახად განსაზღვრა ჭირს; უეჭველი მხოლოდ ისაა, რომ წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე სრულდებოდა და კულტურულ-სარწმუნოებრივადაც ის ბერები ქართველი მოღვაწენი იყვნენ.⁷²

საეკლესიო გეოგრაფიის თვალსაზრისით, საინტერესოა ჩანგლის ეკლესიის ერთი წარწერა, რომელსაც ე. თაყაიშვილი შემდეგნაირად კითხულობდა: „ქრისტე შეიწყალე მალაქოზი აგარანის კათალიკოზი“.⁷³ სხვა წყაროები აგარანის კათალიკოზს არ იცნობს. აგარანის, უფრო ზუსტად, აგარაკის, იმავე ხუნანის, ეპარქია ერთ-ერთი უძველესი იყო საქართველოში, მაგრამ ის არასდროს ქცეულა საკათალიკოსო პროვინციად. პირუკუ, VII-VIII სს. ის თანდათანობით ეცემა, ხოლო XIII საუკუნიდან საეპისკოპოსო ცენტრი ახტალაში ინაცვლებს, რომლის მღვდელმთავარი სომხითის მიტროპოლიტადაც იწოდებოდა ხოლმე.⁷⁴ ასევე უცნაურია ასეთი მაღალი რანგის ქტიტორის მოხსენიება არა ტაძრის ცენტრალურ ადგილას, არამედ სამხრეთის კედლის ლავგარდანზე. ამიტომ მართალი ჩანს მოსაზრება, რომ აღნიშნული წარწერა ქვითხუროთა მოსახსენებელს წარმოადგენდა.⁷⁵

⁷² შდრ. ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 390. ცნობები ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების შესახებ იხ. ზემოთ, შენ. 39, 67-69.

⁷³ ე. თაყაიშვილი, იქვე, გვ. 388-89.

⁷⁴ დ. ბერძენიშვილი, *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, ნაკვ., I* (თბილისი, 1979), გვ. 119-120; Г. Чеишвили, *Картли, I* (Москва, 2013), с. 380-381.

⁷⁵ M. Brosset, *Inscriptions géorgiennes et autres, recueillies par la Père Nersés Sargisian, Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIe Série. Tome VIII. N 10 (1864), p. 24, J.-M. Thierry, A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars, გვ. 83; შდრ., ი. Унрашян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70-71.*

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

XIV საუკუნის ბოლოს კარი კვლავ ისლამური სამყაროს ნაწილად იქცა: 1362-1386 წწ. შორის ჯალაირიდები,⁷⁶ შემდეგ კი თემურიანები დაეპატრონენ.⁷⁷ 1579 ყარსი ოსმალებმა დაიპყრეს და ყარსის ვილაიეთი შექმნეს.⁷⁸ აინი ალის „რისალეს“ (1609 წ.) მიხედვით, ადმინისტრაციულ ოლქში შედიოდა გეჩვანი, ზარუშატი, ქალიზმანი, ყარსი და ბასიანი,⁷⁹ ანუ მისი თავდაპირველი ბირთვი უმთავრესად „კარული“ ქვეყნებისგან შედგებოდა. მოგვიანებით მას მესხეთის მიწებიც მიათვალეს.⁸⁰

პოლიტიკური გეოგრაფიის ცვლის მიუხედავად, ოფიციალური საეკლესიო გეოგრაფია არ შეცვლილა. 1516 წელს შედგენილი საბუთის მტკიცებით, კარის საეპისკოპოსო კვლავ მოქმედებდა, ხოლო მისი მღვდელმთავარი უწინდებურად ქართლის კათალიკოსს ემორჩილებოდა.⁸¹ კარელის სამწყსოს გეოგრაფიული ნომენკლატურა საბუთის შედგენის თანადროულია (იხ. ზევით), რაც სანდოობის ხარისხს ზრდის. მცხეთის პრეტენზიები, შესაძლოა, იმ მხარეში ქართული (მართლმადიდებლური) მოსახლეობის არსებობით ყოფილიყო ინსპირირებული. ნიშანდობლივია, რომ XVII საუკუნის პირველი ნახევრის თურქი ავტორებისთვის ყარსის ვილაიეთი „ქართულია“.⁸² „ქართული“ მრევლისთვის იქნებოდა განკუთვნილი ბერთის ოთხთავი, XVII საუკუნეში გურიიდან ყარსში გადაბრძანებული.⁸³ ამავე კონტექსტში საინტერესოა არქანჯელო ლამბერტის ცნობა ქარელი ანუ კარელი ეპისკოპოსის შესახებ,⁸⁴ თუმცა იტალიელი მისიონერის ინფორმაციის ეს მონაკვეთი იმდენად აღრეულია, რომ ჭირს ზღვრის გავლება ტრადიციასა და არსებულ რეალობას შორის. ვახუშტი ბა-

⁷⁶ ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, III (თბილისი, 1982), გვ. 180-181.

⁷⁷ ქათიბ ჩელები, გვ. 138.

⁷⁸ იქვე.

⁷⁹ იქვე, გვ. 268, შენ. 38.

⁸⁰ ქათიბ ჩელები, გვ. 138-139; ევლია ჩელები, გვ. 307.

⁸¹ *ქსძ*, III, გვ. 245-246.

⁸² ქათიბ ჩელები, გვ. 138.

⁸³ R. Blake, S. Der-Nersessian, *The Gospels of Berthay: an Old-Georgian MS of the Tenth Century*, *Byzantion*, XVI/1 (1942-1943), p. 239; Г. Чеишвили, *Карийская Епархия*, გვ. 105.

⁸⁴ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 469-470.

გიორგი ქვიციანი

ტონიშვილის თხზულებაში კარის ეპარქიის შესახებ არაფერია ნათქვამი. როგორც ჩანს, ოსმალთა ბატონობის პირობებში ქართული მოსახლეობა კარში სწრაფად გადაშენდა და მასთან ერთად ქართულმა საეკლესიო ცხოვრებამაც არსებობა შეწყვიტა (არა უგვიანეს XVII საუკუნის დასასრულისა).

ბიბლიოგრაფია

References

- National Centre of Manuscripts, Archival Fund of Dimitri Bakradze, #32.
- Abu Bakr al Qutbi al-Ahari, *Ta'rikh-i Shaikh Uwais*, M. Kyazimov and V. Piriev trans. (Baku, 1984) (in Russian).
- I. Abuladze, *Georgian and Armenian Literary Contacts in the 9th-10th Centuries: Study and Texts* (Tbilisi, 1944) (in Georgian).
- Aristakes Lastivertsi, *History*, E. Tsagareishvili trans. and comm. (Tbilisi, 1974) (in Georgian).
- V. Arutyunova-Fidanyan, On Chalcedonian Church in Armenia, *Bulletin PSTGU. Serie III: Philology*, vol. 4 (22) (2010), p. 7-22.
- G. Avalishvili, *Travel from Tbilisi to Jerusalem*, E. Metreveli ed. (Tbilisi, 1967) (in Georgian).
- Basili Ezosmodzvari, *The Life of Monarch of Monarchs Tamar*, in *Kartlis Tskhovreba*, S. Qaukhchishvili ed., vol. 2 (Tbilisi, 1959), p. 115-150 (in Georgian).
- D. Berdzenishvili, *Studies in Historical Geography of Georgia: Kvemo Kartli* (Tbilisi, 1979) (in Georgian).
- V. Beridze, *Place of the Tao-Klarjeti Monuments in the History of Georgian Architecture* (Tbilisi, 1981) (in Russian).
- R. Blake, S. Der-Nersessian, The Gospels of Berthay: an Old-Georgian MS of the Tenth Century, *Byzantion*, v. XVI, f. 1 (1942-1943), pp. 226-285.
- M. Brosset, Inscriptions géorgiennes et autres, recueillies par la Père Nersés Sargisian, *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, VIIe Série. Tome VIII, N10 (1864).
- Chronicle of Kartli, in *Kartlis Tskhovreba*, S. Qaukhchishvili ed., vol. 1 (Tbilisi, 1955), pp. 249-317 (in Georgian).

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

- Chronicle of Hundred Years, in *Kartlis Tskhovreba*, S. Qaukhchishvili ed., vol. 2 (Tbilisi, 1959), pp. 151-325 (in Georgian).
- Chronicle of the Period of Lasha-Giorgi, in *Kartlis Tskhovreba*, S. Qaukhchishvili ed., vol. 1 (Tbilisi, 1955), p. 365-371 (in Georgian).
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, in *Georgica*, IV₂, Byzantine texts and Georgian translation, S. Qaukhchishvili ed., (Tbilisi, 1952), p. 224-289.
- N. Emin, *Armenian Inscriptions in Kars, Ani and its Vicinities* (Moscow, 1881) (in Russian).
- Evlya Chelebi, *Book of Travels*, G. Puturidze trans. and comm., vol. 1 (Tbilisi, 1971) (in Georgian).
- The Geographical Part of the *Nuzhat-al-Qulūb* Composed by Hamd-Allāh Mustawfi of Qazwīn in 740 (1340). Translated by G. Le Strange (Leyden and London, 1919).
- R. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas* (Chicago and London, 2001).
- Historical Atlas of Georgia*, D. Muskhelishvili ed. (Tbilisi, 2003) (in Georgian).
- Histories and Eulogies of the Crowned*, in *Kartlis Tskhovreba*, S. Qaukhchishvili ed., vol. 2 (Tbilisi, 1959), p. 1-114 (in Georgian).
- Ibn Al-Athir, *Al-kamil fi'l Ta'rikh*, P. José trans. (Baku, 1940) (in Russian).
- P. Ingoroqva, *Giorgi Merchule* (Tbilisi, 1954) (in Georgian).
- G. Japaridze, *Georgia and the Near-Eastern Islamic World in the 12th-First Third of the 13th Century* (Tbilisi, 1995) (in Georgian).
- Iv. Javakhishvili, *History of the Georgian Nation*, vols. 2 and 3 (Tbilisi, 1982 and 1983) (in Georgian).
- Katib Celebi, *Extracts on Georgia and the Caucasus*, G. Alasania ed. (Tbilisi, 1978) (in Georgian).
- K. Kekelidze, *History of Old Georgian Literature*, I (Tbilisi, 1980) (in Georgian).
- R. Kiknadze, *Parsadan Gorgijanidze and "Histories and Eulogies of the Crowned"* (Tbilisi, 1975) (in Georgian).
- "The Kingdom of Kars (963-1065) and the Curopalate of Tayk (962-1001)", *Armenian Soviet Encyclopedia* 5(1979), p. 145 (in Armenian).
- Kirakos Gandzaketsi, *History of Armenia*, L. Khanlaryan trans. and comm (Moscow, 1976) (in Russian).

- B. Kudava, Tao-Klardjeti in Photo Emotions, *Uplistsikhe*, #2 (2012), p. 1222-123 (in Georgian).
- Life of King of Kings Davit, in *Kartlis Tskhovreba*, S. Qaukhchishvili ed., vol. 1 (Tbilisi, 1955), pp. 318-364 (in Georgian).
- N. Marr, *Arkaun, the Mongolian name of Christians in connection with the question of the Armenians-Chalcedonian* (St. Petersburg, 1905) (in Russian).
- N. Marr, Diary of the Trip to Shavsheti and Klarjeti, *Texts and Research in Armenian and Georgian Philology*, VII (St. Petersburg, 1911), pp. 1-216 (in Russian).
- L. Melikset-Bek, "History of St. Nino Cross" (for the Problem of Movses Khorenatsi), *Bulletin of AS USSR – Armenian Branch*, № 9 (14) (1941), pp. 59-63.
- Sh. Meskhia, *The Political Situation and Governmental Order in the 12th-Century Georgia* (Tbilisi, 1979) (in Georgian).
- Monuments of Georgian Law*, I. Dolidze ed., vols. 2 and 3 (Tbilisi, 1965 and 1970) (in Georgian).
- P. Muradyan, *Georgian Inscriptions in Armenia* (Yerevan, 1977) (in Armenian).
- Prince Vaxushti, *History of Georgia*, D. Bakradze ed. (Tiflis, 1885) (in Georgian).
- V. Silogava, Georgian Epigraphy from Ani and Kars, *Akhaltsikhe-Kars* (Akhaltsikhe, 2001), pp. 13-52 (in Georgian and Turkish).
- V. Silogava, A Georgian Inscription from the Kars Tower, *Matsne of the Georgian Academy of Sciences: History, Archaeology, Ethnography and Art History*, 1980, #1, pp. 161-174 (in Georgian).
- Stepane Mtbevari, The Martyrdom of Gobron, in: I. Abuladze ed., *Monuments of Old Georgian Hagiographical Literature*, vol. 1 (Tbilisi, 1963) (in Georgian).
- Stephannos Orbelean, *History of Orbelian*, Old Georgian trans. and Armenian texts, E. Tsagareishvili ed. (Tbilisi, 1978).
- M. Surguladze, Georgian Historical Tradition on the Sixth Ecumenical Council, *Logos*, #7 (2013), p. 190-195 (in Georgian).
- Synaxarial version of the Passion of Shushaniki*, in Iakob Tsurtaveli, *The Passion of Shushaniki*, Georgian and Armenian Texts, I. Abuladze ed. (Tbilisi, 1978), p. 131-135.

კარის (ყარსის) ქვეყნის საეკლესიო და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები

- M. Tamarashvili, *Georgian Church from the Beginning to Present Days* (Tbilisi, 1995) (in Georgian).
- E. Taqaishvili, *1907 Archaeological Expedition to Kola-Oltisi and Changli* (Tbilisi, 1991) (in Georgian).
- G. Tcheishvili, Bishopric of Kari (Kars), *Orthodox Encyclopedia*, 31 (Moscow, 2013), p. 101-105 (in Russian).
- G. Tcheishvili, Bishoprics of the Georgian Orthodox Church in Armenia, *Logos*, # 7, (2013), p. 246-255 (in Georgian).
- G. Tcheishvili, Kartli, *Orthodox Encyclopedia*, 31 (Moscow, 2013), p. 378-387 (in Russian).
- J. M. Thierry, A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (Turquie), *Revue des études arméniennes. Nouvelle série*, Vol. 3 (1966), p. 73-90.
- The Universal History* by Stepanos Taronetci called Asolik, N. Emin ed. and trans. (Moscow, 1864) (in Russian).
- Vardan Arveltsi, *The Universal History*, N. Shoshiashvili and E. Kvatchantiradze trans. and comm. (Tbilisi, 2002) (in Georgian).
- S. Yeremyan, *Armenia According to the Ashkharatsuyts* (Yerevan, 1963) (in Armenian).
- S. Yeremyan, The Byzantine Annexation of the North-Eastern Provinces of Armenia in the 11th c., *Bulletin of the Social Studies*, №3 (339) (1971), pp. 4-16 (in Russian).
- “Zakarid Armenia at the Beginning of the 13th Century”, *Armenian Soviet Encyclopedia*, vol. 3 (1977) p. 680 (in Armenian).
- T. Zhordania, *Chronicles*, vol. 2 (Tiflis, 1897) (in Georgian).

Giorgi Tcheishvili

The Church and Political Geography of the Kari (Kars) Region

Literary sources of the 13th-17th cc. referred to a Georgian bishop of Kari (Kars) whose jurisdiction spread over Kari and its surroundings, Karnipor, Gagchevan (former Kechrol), and Kaghzevan or former Arsharunik/Ashornia.

Certain scholars' statements that the organization of the Georgian church in Kari simply copied that of the former Byzantine or Armeno-Chalcedonian

church province are groundless. Georgian cultural and ecclesiastical influence in Armenia – and specifically Vanand – has been traced since the 9-10th cc. In 1074 -1080 Kars Province was situated within the borders of the Georgian kingdom, and the dislocation of the Georgian garrisons was followed by the emergence of the Georgian Church in Kari. However, the lack of political and demographic conditions did not favour the rise of a new cathedral at that time. But the situation changed at the beginning of the 13th c. when the region of Kari was incorporated into the Georgian kingdom. The Georgian monarchs Tamar (1184-1207/1213) and Lasha-Giorgi (1207/1213-1222) actively promoted the establishment of new sees. Georgian literary sources made reference to Saba Syncellus, the bishop of *Kari*. However, it is not clear whether in this case the Georgian word *kari* refers to a *kari-court* (i.e. Saba, bishop of a royal court) or to the city of Kari (Kars). If the latter is correct, the bishopric of Kari might have been established no later than the 1220s. A mid-13th c. church document made early reference to the bishopric of Kari.

The establishment of the Georgian eparchy indicates that a Georgian or Georgian-speaking community was expanding, as was the number of Georgian churches and monasteries in the Kari (Kars) region. Epigraphic and literary evidence indicate that Georgian churches operated in modern Kizilkilis near Kars, another in Soghanlugh and in Hamamli close to Sarikamish, one more in Kizilkilis between Sarikamish and Karakurt, as well as in Changli. Architectural monuments attest that the foundation of monasteries and monastery life was vibrant even in the period of economic decline (mid-14th c.). It can be argued that monasticism in the area must have been even more broad-scale in the previous century.

The borders of the Kari bishopric did not coincide with either the administrative units (*saeristavos* or duchies) or the principalities. Its districts were divided between the Crown and the nobles. The city-fortress of Kari fell within the royal domains and was governed by an *emir* and the city was the residence of a *monapire*, or a margrave, as well. Kaghzevan was part of the Lore-Anisi principedom and belonged to the family of Mkhargrdzeli, and the rest was held by the house of Akhaltsikheli.

After the Khwarazm and Mongol invasions in the 13th c., the political and social geography changed. The Akhaltsikhelis fell and lost their seigneuries to the neighbours. In about 1240, the Jakelis held the province of Karnipor, then in the 1270s Sadun Mankaberdeli, a Georgian *nouveau riche* closely associated

with the Mongols, obtained eastern parts of the Kari region through his marriage to the last Akhaltsikheli. At the same time, he seized the city-fortress of Kari from the royal domains.

At the end of the 13th c. and beginning of the 14th c. the political map of Georgia changed further. The Ilkhans annexed Kaghshavan and other lands from the Georgian kingdom south to the Araxes. They took over the province of Kari on the left bank of the Araxes, and ceded it shortly afterwards to the Prince of Samtskhe, Beka Jakeli. Kari and Kechroli remained within the borders of Georgia until the mid-14th c.

At the end of the 14th c. Kari became part of Islamic world again. Between 1362-1386 it was conquered by the Jalayirids and then the Timurids, and in 1579 was occupied by the Ottomans and turned into the Kars Vilayet.

In spite of the transformations in the political geography, official ecclesiastical geography remained unchanged. According to the documents dated to 1516, the bishopric still functioned and its prelate was under the jurisdiction of the Georgian Kathalicos-Patriarch. The demands of the Georgian Church could have been inspired by the existence of a Georgian (i.e. Orthodox) population in the area. Indeed, Turkish writers in the first half of the 17th c. described the population of the Kars Vilayet as "Georgian". The Berta Gospel, moved from Guria Province (West Georgia) to Kars, was presumably for the religious needs of this "Georgian" community. But under the Ottoman domination, the Georgian population in Kari declined quickly and along with it the Georgian church life also died out and disappeared by the end of the 17th century.